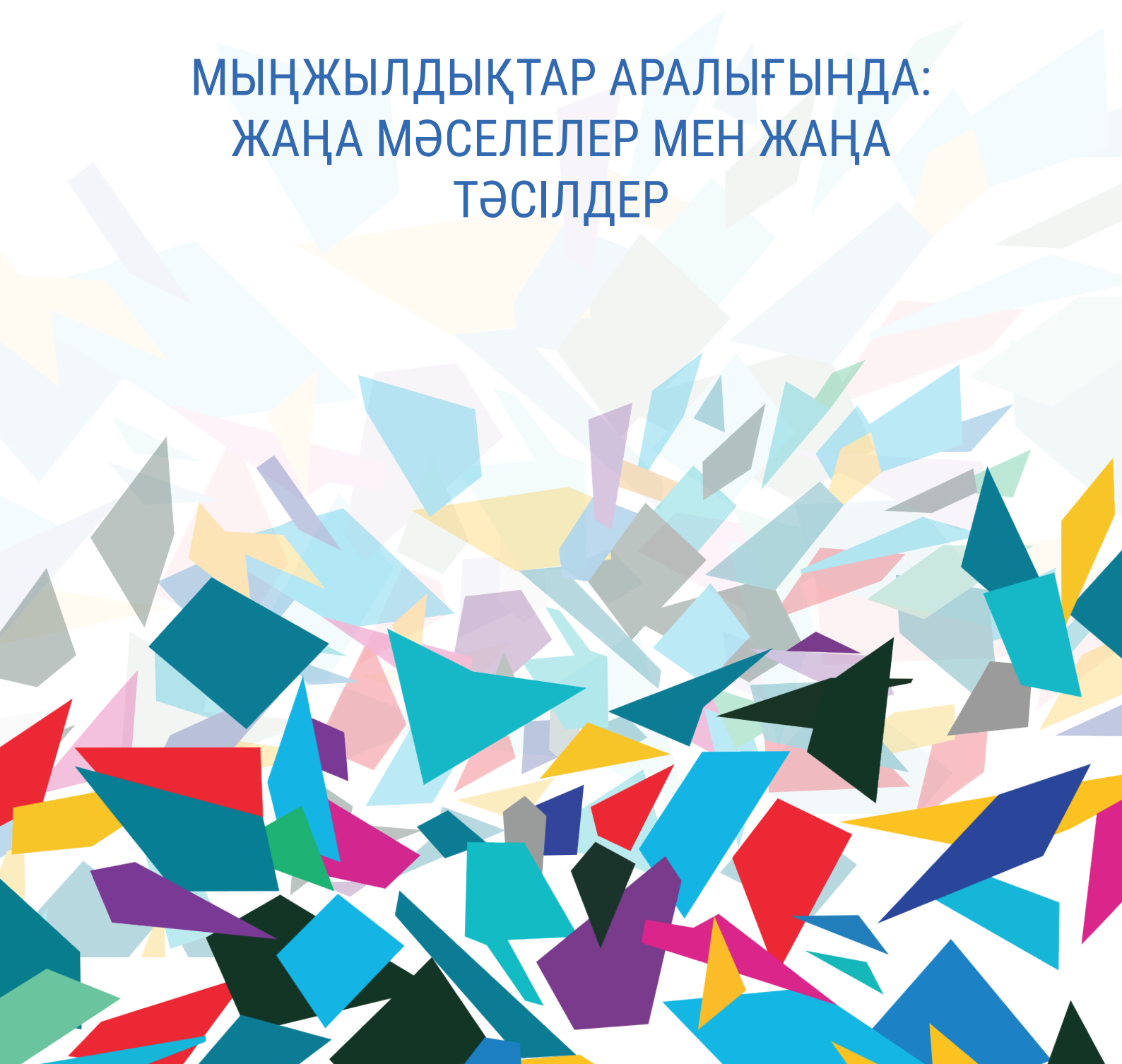

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ТАРИХЫ

МЫҢЖЫЛДЫҚТАР АРАЛЫҒЫНДА:
ЖАҢА МӘСЕЛЕЛЕР МЕН ЖАҢА
ТӘСІЛДЕР

Дәрістің жоспары:

- 1.«Зияткерлік тарих»: негізгі мәселелер мен болашағы
- 2.«Зияткерлік тарих»: болашағы

Дәрістің негізгі идеялары: интеллектуалды-зияткерлік тарих ауқымды зерттеу кеңістігін алып жатыр. Қазіргі зияткерлік тарихтың ажырамас аумағы - білім тарихы, ғылым тарихы және пәндік тарих болып табылады. Адамзаттың ақиқатты тануға бағытталған прогрессивті қозғалыс барысында болған жаңалықтарды зерттеген дәстүрлі ғылым тарихына қарағанда, зияткерлік тарих тек қана заманауи ғылыми ортодоксия тұрғысынан өткеннің білімін түсіндіруден бас тартады.

Дәрістің негізгі цитаталары:

Сәлеметсіздер ме біздің құрметті тыңдармандар! Өткен дәрістер барысында сонау антикалық дәуірден бастап ХХ ғасырға дейінгі тарих білімінің пайда болуы, қалыптасуы, дамуы туралы өзекті мәселелерді талдадық. Бүгінгі соңғы дәрісімізді қазіргі заман тарихының өзекті бағытының бірі -зияткерлік тарих, оның мәселелері мен көріністері деген тақырыпқа арнауды жөн көрдік.

«Зияткерлік тарих»: мәселе мен болашағы

«Зияткерлік тарих» деген термин зерттеудің фокусы адам қызметінің бір аспектісі мен бір саласына бағытталғанын көрсетеді.

ХІХ ғасырдан бастап ұзақ уақыт бойы «зияткерлік тарих» және «идеялар тарихы» деген терминдер шын мәнінде бір ұғымды білдірді және негізінен философия тарихымен байланыстырылды. Американдық философ және тарихшы АРТУР ЛАВДЖОЙ, зияткерлік тарихтың классикасына айналған «Великая цепь бытия: История одной идеи» - «Болмыстың ұлы тізбегі: бір идеяның тарихы» деген әйгілі кітаптың авторы. Осы еңбегінде ол «идеялар тарихы» деген терминге басымдылық берді. Лавджойдың өзіндік тәсілінің ерекшелігі – уақыт кеңістігіндегі «идея блоктарды» оқшауландырып зерттеу болды. Олар әр түрлі оқу-жаттығулар мен теориялардың құрамдас бөліктері ретінде қарастырылды.

Лавджой идеялардың тарихы ой тарихының басқа бағыттары да зерттейтін материалдармен жұмыс істейді, бірақ ол бұл материалдарды ерекше «дайындайды» деп санады. Лавджойдың осындай идея тарихының әдістемесінде ірі идеялық кешендер мен философиялық жүйелер тарихшының назарындағы негізгі объектіден идеялық бірліктерді бөлу үшін пайдаланалатын бастапқы материалға айналды. Идея тарихының зерттеу пәні – сол идеялық бірліктер болды. Зерттеушінің негізгі мақсаты зерттеліп жатқан идеяның толық өмірбаянын сипаттау. Сондықтан ол идеяны зерттеуші тарихи дамудың барлық сатыларында және интеллектуалды өмірдің әр түрлі салаларында -философияда, ғылымда, әдебиетте, өнерде, дін немесе саясатта – жан-жақты зерттеп, сипаттайды.

Лавджойдың көптеген ізшарлары мен өзі негізін қалаған «Журнал истории идей» - «Идеялар тарихы журналы» арқасында оның идеялар тарихын зерттеу әдістемесі бірнеше онжылдықтар бойы басым болды.

XX ғасырдың 60-70-ші жылдары зияткерлік тарих тарихнаманың жиегінде болды. Ол теориялар мен доктриналарға шоғырланап, ғылымның әлеуметтік функциялары мен идеяларының әлеуметтік контекстін елемегені үшін, ұлы ойшылдарға ерекше қызығушылық және жергілікті дәстүрлер мен халық мәдениетіне төмен назар аударғаны үшін сынға ұшырады.

Қазіргі уақытта интеллектуалды-зияткерлік тарих идеялар тарихымен байланысты сақтай отырып, ауқымды зерттеу кеңістігін алып жатыр. Қазіргі заманғы зияткерлік тарихтың бастапқы алғышарттарының бірі идеялар мен идеялық кешендер тарихы және зияткерлік қызметтің шарттары тарихы арасындағы тығыз байланысты ұғыну болып табылады. Қазіргі уақытта идеялар қозғалысы мен олардың тарихи «өмір сүру ортасы» — идеялар пайда болатын, тарайтын, дамитын әлеуметтік, саяси, діни, мәдени контекстер арасындағы өзара іс-қимылды есепке алу қағидатты болып отыр.

«Жаңа мәдени тарих» ХХ ғасырдың 70-80 жж. тарихнамасында қалыптасқан халықтық және ғылыми мәдениеттерді қатаң қарсы қою уақытының орнын алмастырады. Жаңа көзқарас тұрғысынан алғанда, адам субъективтілігінің шынай тұтастығы - сана мен ойлау категорияларын біріктіруде. Сондықтан мәдени және зияткерлік тарих бірігеді. Мәдени тарих мифтерге, символдарға және тілдерге назар аударып, олардың көмегімен адамдар өз өмірін немесе оның жекелеген аспектілерін түсінсе, зияткерлік тарих осы аспектілерді интеллектуалдардың шығармашылық ойлары арқылы түсіндіреді.

Проблемалық бағыттағы зияткерлік тарих идеялар мен мәтіндердің «сыртқы» және «ішкі» тарихы, олардың мазмұны мен контекстінің арасындағы қарама-қайшылықты жеңуге ұмтылады.

Осындай өзгерістер дәстүрлі салаларда да болды, мысалы, саяси ой тарихында әдіснамалық арсенал

тарихи-антропологиялық зерттеулер есебінен өсті. Бір жағынан, бұрынғы ойлардың қайсысы қабылданып, сақталып қалғанын анықтауға ерекше көңіл бөлінді. Екінші жағынан, жаңа идеяларды тарату жолдары мен тәсілдері зерттелді. Осы екі перспективаның арасында «адамсыз» идеялар тарихын — еркіндік, теңдік, әділеттілік, прогресс, зұлымдық және басқа да негізгі ұғымдарды зерттеу үшін орын қалды. Саяси ой тарихшылары идеяларға, мәтіндерге және дәстүрлерге емес, саяси «тілді» немесе «тілдерді» зерттеуге ұмтылды. Сол арқылы «ұлы мәтіндер» пайда болған интеллектуалдық контексті анықтауға тырысты.

Мысалы, дін тарихында зияткерлік тарихтың барлық бағыттардағы шектес пәндермен ықпал ету саласын бөлу мәселесі қалай шешіліп жатқаны жақсы көрінеді. Дін тарихы — бұл шіркеу тарихы емес, ресми шіркеу доктринасының тарихы емес, діни секталардың тарихы емес. Бұл діни сана мен ойлау тарихы.

Қазіргі зияткерлік тарихтың ажырамас аумағы - білім тарихы, ғылым тарихы және пәндік тарих болып табылады. Адамзаттың ақиқатты тануға бағытталған прогрессивті қозғалыс барысында болған жаңалықтарды зерттеген дәстүрлі ғылым тарихына қарағанда, зияткерлік тарих тек қана заманауи ғылыми ортодоксия тұрғысынан өткеннің білімін түсіндіруден бас тартады. Ғылымның жаңа тарихнамасы ғылым тарихын қоғамдық қызметтің бір түрі және мәдениеттің бір бөлігі ретінде қарастырады.

Жаратылыстану және техника тарихы шамадан тыс мамандандырылған болып қала беретіндігіне қарамастан, сонымен қатар ол әлеуметтік және гуманитарлық білім тарихымен қатар зияткерлік тарихтың маңызды бөлігін құрайды. Зияткерлік тарих әр саланың өткен тарихын, білім нысандарын біртұтас зияткерлік жүйенің бір бөлігі ретінде қалпына келтіруге бағытталған.

Соңғы онжылдықтағы тарихнама даму барысында қалыптасқан жағдай дағдарысты болып сипатталады. Әлемдік тарих ғылымы ішкі дамуының жинақталған проблемаларымен де, зияткерлік саладағы жалпы процестермен де байланысты қарама-қайшы және ауыр кезеңді бастан өткеруде. XX ғасырдың соңында тарихнама саласында күрт өзгерістер басталды. Оған себеп болған мәселе шынайы қоршаған орта мен ол туралы түсінік арасындағы өзара қарым-қатынас туралы сұрақ.

Жаңа және қазіргі заман тарихын зерделеуде басты мәселе бізге жеткен мәліметтердің аздығы емес, керісінше, олардың өте көптігі. Қазіргі заман тарихшылары үшін ауызша тарихтың маңызға зор. Бұл тарихи үдерістің қатардағы қатысушыларының тек жеке өмірі ғана емес, үлкен тарих оқиғалары орын алған айғақтары болып келеді. Адам өзі замандасы немесе қатысушысы болған оқиғаларды қалай қабылдайтынын, ол ақпаратты қалай сақтайтынын қалай бағалайтынын — осының барлығы үлкен қызығушылық тудырады. Ауызша тарих үлкен әлеуетке ие және қазіргі заманғы зерттеушілердің назарын аударады, бірақ ол уақыт аралығы адам жадымен шектеледі. Алайда ауызша әңгімелер мұқият және жан-жақты сын талап етеді. Бұл куәгерлер әрдайым куәгерлік айғақтарды беретін нәрселерді саналы түрде бұрмалайды дегенді білдірмейді. Шындық олардың сана-сезімімен сыналады және оның бұрмаланған, бір жақты немесе шашыраңқы бейнесі оқиға туралы шынайы әңгіме ретінде есте сақталады. Дегенмен, куәнің санасында бастапқы ақпаратты қайта өңдеу механизмін есепке ала отырып, бұл тарихшы жұмысы үшін еңсерілмейтін кедергі бола алмайды.

Осылайша, біз Репина Лорина Петровнаың бір аттас оқулығының негізінде дайындалған тарихи білім тарихы туралы қысқаша курсты аяқтадық.

Қорытындылай келе, қазіргі қоғамтану мен гуманитаристикада болып жатқан мамандандудың, ішкі саралаудың, әртүрлі ғылыми пәндер мен субдисциплиналардың кооперациясының күрделі және қарама-қайшы процестері кәсіби санаға жаңа проблемалар қояды деп айтуға болады. Қандай да бір пәннің тарихын ойластыру, әдетте, дағдарыс сезімі шиеленіскен кезде белсендіріледі. Ол ғылыми танымның жаңа мәселелеріне ғана емес, сондай-ақ өткен ғылымға да қызығушылық тудырады. Сондықтан академиялық пән ретінде тарих екенін түсінуге ұмтылу заңды болып келеді.

Тарих — бұл бірінші кезекте қоғамды өзін өзі тану мен анықтау тәсілі болып келеді. Тарих әрқашан болды, бірақ — миф, эпос, қасиетті аңыз және т. б. әр түрлі формаларда жеңілдетілді. Тарих дәуірінің қоғамдарында ғана шындықты іздеуге бағытталған және тарихи сын ережелері мен жалпы қабылданған шынайылық критерийлеріне сүйенетін ұтымды ғылыми білім ретінде әрекет етеді. Бірақ, тарих әрқашан қоғамның қажеттіліктеріне жауап болғандықтан, ол үнемі қайта жазылуға ұшырайды. Бүгін тарихты ғылым ретінде дағдарысқа ұшырады деп ойлағандар оның ерекшеліктерін түсінбейді.

Қазіргі заманғы кәсіби тарихнама мен тарихи мәдениеттің жаңаруы жаңа еуропалық рационализм дағдарысы, классикалық детерминизмнен бас тарту, жалпыға ортақ заңдылықтар призмасы арқылы әлемді көру әрекеттерінен пайда болады.

XX ғасыр бойы әлем осы уақытқа дейін көрінбейтін талпыныспен өзгерді және осы радикалды

өзгерістерге ғылыми прогресс үлкен рөл атқарды. Бірақ өзгерістер ғылымның мәртебесін де қозғады: алдымен оны қоғамдық құндылықтар жүйесінде жоғары тұғырға салып, ал ғасырдың соңына қарай оның негізгі бағдарларына күмән келтірді. Бұл үдеріс ішкі бастамаға да ие болды. Бүгінгі таңда ғылым деп аталатын адам қызметінің критерийлері қайта ойластырылуда. Барлық ғылымдарда, табиғи ғылымдарды қоса алғанда, заңдылықтар мен жүйеліктерді талдаудың орнына жеке, бірегей, кездейсоқ зерттеу бірінші орынға шығады.

Бірте-бірте әлемнің жаңа моделі қалыптасуда, қазіргі әлеуметтік-гуманитарлық білімде ізденістер жүріп жатыр. Ең үміт күттіретін перспективалар мәдениет санатын алға қойған бағыттарда ашылады. Барлық критерийлер бойынша жаңа ғылымның жаңаруы немесе қалыптасуы жүріп жатыр. Оның өзгеру процесі жиі ұзаққа созылған дағдарыс ретінде қабылданатыны таңқаларлық емес.

Постмодерникалық зияткерлік бағдарлама өткен туралы түсініктерді өзгерту арқылы болашақ сипатын анықтайды. Тарихтағы жаңа жолдарды тұрақты іздеу базасы — өткеннің өзі мен бізге жеткен кез-келген ескерткіштердің сарқылмас бөлігі, біздің бүгінгі таңда алдымызға қойған мәселелердің тұрақты өзгеруімен байланысты болады. Тарихи ескерткіштердің іздерін түсіндіруге бағытталған тарихшының ойы қазіргі заманғы алғышарттардан туындайды: тарих тұжырымдамасы хаотикалық фрагменттік материалды ұйымдастыратын күш өрісі ретінде әрекет етеді.

Тарих функциялары шартты түрде танымдық-аналитикалық, әлеуметтік және эстетикалық болып бөлінеді. Соңғы екеуі тарихтан белгілі бір жаңа субъективті шындық жасау қабілетіне негізделген. Әр түрлі кезеңдерде осы функциялардың әрбіреуі атап өтілді. «Тарихтың төменнен» жақтаушылары тарихтың әртүрлі мақсаттармен белгілі бір әлеуметтік контекст ішінде жасалатынын және тұтынылатынын көрсете отырып, тарихтың әлеуметтік функциясын алға тартты, ал оны өндіру мен пайдалану саяси бәсекелестіктің элементтері болып табылады. Бірақ тарихи әдебиетпен және өнермен теңдестіретін оның постмодернистік парадигмасының жақтастары жасайтын тарихтың эстетикалық функциясына ерекше назар аударамыз.

Қазіргі кезде тарих ғылым ретінде ең күрделі және қауырт кезеңдердің бірін бастан кешуде — ол затты, әдістерді және мазмұнды қайта анықтау жағдайында болып отыр. Бұл жаңашылдықтар жарты жыл бұрын қазіргі заманғы тарих ғылымының негізі қаланған кезден бастап айтарлықтай әдіснамалық серпіліс болып табылады.

Зияткерлік тарихтың ең қызықты салаларының бірі - тарихи сананың тарихы болып келеді. Тарихтың әдебиетпен өзіндік бірігуі өндіріс тәсілдеріне, тарихи ақпаратты сақтауға, беруге және оны айла-шарғы жасауға үлкен қызығушылық тудырды.

Әр түрлі мәдениеттер мен дәуірдегі адамдардың өткені туралы түсініктерді зерттеуде тарихи қиял мәселесі, сондай-ақ алғашқы қауымдастықтарда да, мектеп білімінің ұлттық жүйелерімен де индивидтің әлеуметтенуі процесінде қалыптасатын тарихи сананың базалық деңгейінің тұжырымдамасы маңызды орын алуы тиіс. Өйткені, өткендегі адамдардың өмірі туралы әдеби әңгімелерден айырмашылығы, тарих сабақтарында әңгімелер шынайылық ауыртпалығын көтереді. Бала тарих сабақтарында ретке келтіруге, жазуға, жаңғыртуға үйретілетін ақпарат «жауапты тұлғалармен» расталғандай және «бұл шын мәнінде болды» деген мөрмен жабдықталғандай және санаға салынған ақпараттық блоктардың негізінде кейіннен өткеннің әлеуметтік-сараланған және саясиландырылған түсіндірмелері жасалады.

Тарихи мәдениет тарихы саласындағы зерттеулердің аталған бағыттарымен қатар, жоғарыда айтылған «орта позициядан» тарих ғылымының тарихына аса перспективалы жаңа көзқарас болып табылады. Әңгіме тарихи идеяларды, бағыттар мен мектептерді сипаттаудан және «түгендеуден» мәдени-тарихи антропология немесе жаңа мәдени тарих қағидаттарына негізделген олардың неғұрлым нәзік талдауына көшуге ұмтылатын ғылыми тарихи сын туралы болып отыр. Бұл талдаудың басты пәні ретінде тарихшылардың зерттеу санасы саласындағы сапалы өзгерістер болады. Сонымен қатар, тарихи сынның басты назарында тек «соңғы өнімдер» ғана емес, кәсіби қызметтің нәтижелері ғана емес, сонымен қатар барлық шығармашылық зертхана, зерттеу психологиясы мен практикасы, жалпы тарихшылардың шығармашылық мәдениеті болып табылады.

Тарихшы тек өзіне жалпымәдениеттік болып келетін заманауи ғана емес, өз дәстүрі бар, жаңашылдық терминологиясына қарамастан – «жаңа» сөзі құрастыруда басты болып табылатын, өз-өзіне атау тарихнамасында үнемі қайталанатын бағыттардың жергілікті кәсіби мәдениетіне де үңілген. Дәл осыған байланысты үнемі жан-жақты талдау және жаңа сапа жасайтын барлық қондырғылар кешенін нақты анықтау қажеттілігі туындайды. Бұл, әрине, тарихи танымның міндеттері мен әдістеріне ғана емес, сондай-ақ тарихиография әдісіне да қатысты болып келеді.

Күрделі тарихи құбылысты зерделеудің мұндай тұтас тәсілі уақыт өте келе болмай қоймайтын өзгерісті

бастан кешірген әлеуметтік-гуманитарлық білім, белгілі бір зияткерлік жүйе ретінде тарих дамуының нақты нысандарын дәйекті және жүйелі талдауға бағытталуы мүмкін. Мысал ретінде «жаңа тарих ғылымының» тірек ұстанымдарының бірін құрайтын пәнаралық ұғымға ұшыраған метаморфоз фактілерін тарих проблематизацияларымен қатар, тарихшының көзімен диалогтағы белсенді рөлін тануымен, бір жақты факторлы талдаудан бас тартуымен қатар келтіруге болады.

Бүгінгі таңда тарих ғылымындағы жалпы үдерістің құрамдас бөлігі болып табылатын тарихографиялық төңкеріс бірінші емес, тарих ғылымының тарихындағы соңғы өзгерістері емес. Мұндай сәттерде ағымдағы жағдайды және ашылатын горизонттарды түсіну ғана емес, сонымен қатар өткенді қарау және бағалау қажеттілігі күшейе түсуде, алайда, біріншісі екіншісіз оңайлықпен мүмкін болмайды. Кез-келген қоғамда және кез-келген саяси құрылымда тарихшылардың қазіргі дәуір мен оның перипетилеріне терең және тығыз тәуелділігі, олардың қоршаған шынайылық тұрғысынан тереңдігі толық көлемде көрінеді. Сыртқы импульстердің ықпалымен және оқиғаларды, күрделі проблемаларды және қазіргі замандағы ауыр сабақтарды түсіну нәтижесінде олар өсіп келе жатқан тарихнамалық дәстүрлерді, тарихшылар ұрпақтары жинаған тәжірибе мен білімді қайта қарауға, өткеннің өз көзқарасының келешегін өзгертуге, оны танымның жаңа жолдарын іздеуге тура келеді.

Сондықтан тарихи зерттеулер проблематикасындағы өзгерістерді, жеке тағдырлар мен қоғамдық процестер контекстіндегі ғылыми тұжырымдамаларды, тәсілдерді, интерпретацияларды дамытуды және ауыстыруды әлеуметтік-саяси және идеологиялық коллизияларды, сондай-ақ дәуірдің интеллектуалдық сын-қатерлерін жеке және кәсіби қабылдау призмасы арқылы қарастыру қажет. Осыған байланысты тарихи ой мен тарихи білім тарихындағы бағалау өлшемдерінің проблемасы тығыз байланысты ғылыми объективтілік пен идеологиялық құмарлықтың тарихнамадағы арақатынасы туралы мәңгілік және сонымен бірге өзекті мәселе туындайды.

Ғылым егемендігі аяқталатын және саясат пен идеология диктаты басталатын жерді түсіну қиын міндет болп табылмайды. Бүгін неғұрлым дәйекті ғылыми, немесе объективті, тарихтың оппоненттерінің даусын жиі естуге болады. Бұл сыншылардың айтуынша, тарихшылар өткенді сипаттаумен айналысуды талап етеді, ал шындығында тек өз уақытының тарихын немесе өмірбаянын ғана жазады.

Және бұл белгілі дәрежеде дұрыс, өйткені тарихшылардың әрбір ұрпағы өткеніне қойған жаңа мәселелер осы ұрпақтың мүдделері мен үрейлерін сөзсіз бейнелейді. Сонымен қатар, оптимистер скептиктерді жоққа шығармай, зерттеушінің өз жағдайына, қоғам мен мәдениетіне деген тәуелділігіне тарихи таным үшін еңсерілмейтін кедергілерді көрмейді, бірақ ол осы жаңа сұрақтарға жауаптарды бүгіннен емес, өткеннен іздегенше дейін көрмейді.

Әрине, абсолютті объективтілікке қол жеткізбеуге болады: тарихнамада қандай да бір саяси бағдар, әлеуметтік ұстаным, құндылықтар иерархиясы көрініс табады. Алайда, ұжымдық «ар-намыс кодексі», кәсіби нормалар мен өлшемдер бар, олар астықты плевелден бөліп алуға және жаңа мифқұрылысқа қарсы дәстүрлі және қазіргі заманғы тарихнаманың сыни аппаратын пайдалана отырып, бұрмалауды анықтауға мүмкіндік береді.

Өткенмен шынайы үнқатысуда белсенді делдал бола отырып, тарихшы бір мезгілде өз жіптерін тарихнамалық дәстүрдің матасына кіргізеді. Заманауи зерттеуші «орналастырылған» әлем, өз кезегінде, осы диалогтың шарттары мен мазмұнын өзгертіп, үздіксіз және тез өзгеріп отырады. Ойшыл және орын алған үзілген өрнектерді шатастыру үшін байланыстырушы буынды табу керек, ол жалпы заңдылықтарда емес, бірден-бір жағдайдың бірегейлігінде (жағдайлардың барлық жиынтығын ескере отырып) және мифтерді ажырата алатын және тарихи сананың (қарапайым, кәсіби) стереотиптерін жеңетін ғалымның шығармашылық даралығында жатыр.

Постмодернистік шақыру сабақтарын меңгерген заманауи тарихнаманың жаңа бағыттары тарихи білім мен тарих ғылымының дамуын айқындайтын процестерді терең түсінуге, олардың кең интеллектуалдық және мәдени контекстіндегі жаңа өлшемдерін анықтауға нақты мүмкіндік бере отырып, өзінің ауқаттылығын дәлелдеуі мүмкін.

Ұсынылған ресурстардың тізімі:

1. Барг, М. А. Эпохи и идеи : Становление историзма / М. А. Барг. — М., 1987.
2. Барг, М. А. Категории и методы исторической науки / М. А. Барг. — М., 1984.
3. Бессмертный Ю. А. Метод // Человек в мире чувств : Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала нового времени / под ред. Ю. Л. Бессмертного. М., 2000. С. 23.

4. Биск, И. История исторической мысли в новое время / И. Биск. — Иваново, 1983.
5. Блок М. Апология истории. М., 1983
6. Бычков, С. П. Введение в отечественную историографию XX в. / С. П. Бычков, В. П. Корзун. — Омск, 2001.
7. Гутнова, Е. В. Историография истории средних веков / Е. В. Гутнова. — М., 1985.
8. Историография истории нового времени стран Европы и Америки / под ред. И. П. Дементьева. — М., 1990.
9. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки / под ред. И. П. Дементьева, А. И. Патрушева. — М., 2000.
10. Историческая наука и историческое сознание / под ред. Б. Г. Могильницкого. — Томск, 2000.
11. Ковальченко, И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. — М., 1987.
12. Коллингвуд, Р. Дж. Идея истории ; Автобиография / Р. Дж. Коллингвуд. — М., 1980.
13. Косминский, Е. А. Историография средних веков : V в. — середина XIX в. / Е. А. Косминский. — М., 1963.
14. Кроче, Б. Теория и история историографии / Б. Кроче. — М., 1998.
15. Lovejoy A. O. The Great Chain of Being : A Study of the History of an Idea. Cambridge (Mass.), 1936.
16. Могильницкий, Б. Г. История исторической мысли XX в. Вып. I—II / Б. Г. Могильницкий. — Томск, 2001—2003.
17. Насонов, А. Н. История русского летописания XI — начала XVIII в. / А. Н. Насонов. — М., 1969.
18. Немировский, А. И. У истоков исторической мысли / А. И. Немировский. — Воронеж, 1979.
19. Портреты историков : Время и судьбы. В 2 т. / под ред. Г. Н. Севостьянова, Л. Т. Мильской. — М., 2000.
20. Про, А. Двенадцать уроков по истории / А. Про. — М., 2000.
21. Румянцева, М. Ф. Теория истории / М. Ф. Румянцева. — М., 2002.
22. Савельева, И. М. История и время : В поисках утраченного / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. — М., 1997.
23. Тош, Дж. Стремление к истине : Как овладеть мастерством историка / Дж. Тош. — М., 2000.
24. Шапиро, А. Л. Историография с древнейших времен по XVIII в. / А. Л. Шапиро. — Л., 1982.
25. Хейзинг Й. Homo ludens : В тени завтрашнего дня. М., 1992.
26. Февр Л. Бои за историю. М., 1991.